

Şemseddin es-Semerkindî de Lafzî Delillerin Kesinliği Problemi

Mehdi Cengiz*

Öz: Şemseddin es-Semerkindî (ö. 722/1322) kaleme aldığı eserlerle felsefe ve kelâm gelenekleri üzerinde etkili olmuştur. Bu disiplinlerin temel araştırma konularından olan dinî nasların nasıl anlaşılması gerektiği sorununu tartışan Semerkindî, Allah'a isnat edilen el ve yüz gibi haberî sıfatları yorumlarken akli delillerin kesin bilgi ifade ettiğini, lafzî delillerin ise karine olmaksızın zan/sanı bildirdiğini öne sürmüştür. Lafzî delillerin niçin kesin bilgi ifade etmediğini dilsel verilerin mecâz ve nakil gibi farklı dil olasılıklarına maruz kalması ve dil malzemesinin günümüze naklinde yaşanması muhtemel problemler ile açıklayan Semerkindî, bu konuda –isim zikretmese de– Eş'arî kelâmcısı Fahreddin er-Râzî'den (ö. 606/1210) etkilenmiştir. Râzî'nin lafzî delillerin zannılığı nazariyesini geliştiren Semerkindî, lafzî delillerin karinelerle nasıl kesinlik ifade ettiğini ortaya koymuştur. Bu makale Semerkindî'ye göre lafzî delillerin bilgi değerinin ve ilgili tartışma bağlamında etkilendiği düşünürlerin ve geliştirdiği özgün fikirlerin tespit edilmesini konu edinmektedir. Bu çerçevede makalenin giriş bölümünde Semerkindî'ye göre delil ve lafzî delil terimleri incelenecektir. Akabinde lafzî delillerin kesinliği konusundaki ihtilaflara yer verilecek, peşi sıra ise Semerkindî'ye göre lafzın anlama nasıl delâlet ettiği araştırılıp lafzî delillerin ifade ettiği epistemik değer tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili ve belagatı, kelâm, dilde kesinlik, lafzî delil, Fahreddin er-Râzî.

The Problem of the Epistemological Value of Revelational Evidences in Shams Al-Din Al-Samarqandi

Abstract: Shams al-Din al-Samarqandi (d. 722/1322) influenced the philosophy and kalâm traditions with the works he wrote. Discussing the problem of how to understand the religious texts, which is one of the main research subjects of these disciplines, al-Samarqandi argued that while interpreting the revelational attributes of God like hand and face, rational evidences express certain information, while revelational evidences indicate supposition (*zann*). al-Samarqandi, who explains the fact that revelational evidence have been exposed to possible errors from transferring al-nahw rules to the present day; different linguistic possibilities such as figurative speech homonymy and transfer of meanings (*naql al-lughâ*), used the arguments of the Ash'ari theologian Fakhr al-Din al-Râzî (d. 606/1210), although he did not mention his name. al-Samarqandi who developed al-Râzî's theory of the presumption of revelational evidence, revealed how presumptions and literal proofs express certainty. This article focuses on the information value of revelational evidence according to al-Samarqandi, the identification of the thinkers who were influenced on this issue, and the determination of his original ideas on the subject. In the introductory part of the article, according to al-Samarqandi, revelational evidences and forms of signifying understanding will be examined. Subsequently, the disputes about the value of revelational evidence will be discussed, followed by the epistemic value expressed by revelational evidence according to al-Samarqandi.

Key words: Arabic language and rhetoric, theology, hypotheticality of language, revelational evidences, Fakhr al-Din al-Râzî.

* Dr. Öğr. Üy., Artvin Çoruh Üniversitesi. İletişim: mehdielayni27@gmail.com.

Giriş

Lafzî/semî delil olarak da isimlendirilen ve ifade ediliş şekli bakımından dilsel göstergelerden oluşan naklî delil¹ doğası itibarıyla bazı anlamsal değişikliklere uğrar. Bu değişimlerden yola çıkarak Fahreddin er-Râzî ve takipçileri lafzî delillerin karine olmaksızın kesin bilgi ifade etmediğini öne sürmüş² ve konu hakkında büyük tartışmalar yaşanmıştır. Tekfire kadar uzanan bu ihtilafa³ dâhil olan müteahhir dönem kelâmcılarından Semerkandî'ye göre lafzî delillerin kesinlik ifade edip etmemesi, kesinlik bildiriyorsa da bunun nasıl elde edileceği konusu, onun yorum teorisinin temel ilkelerini ortaya koymasından dolayı büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmamız Semerkandî'ye göre lafzî delillerin epistemik değeri meselesini ele almaktadır.

Lafzî delillerin bilgi değeri sorununu Semerkandî özelinde ele alan akademik bir çalışma tespit edilememiştir. Ne var ki –lafzî delillerin kesinliği sorununu ele alması da– haberî sıfatların tevili konusunu inceleyen çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Söz gelimi Yürük, Gökçe ve Okşar; Semerkandî'ye göre haberî sıfatların mahiyeti ve çeşitleri hakkında çalışmalar yapmış, fakat konunun nirengi noktası lafzî delillerin bilgi değeri olmasına rağmen bu meseleyi tartışmamışlardır.⁴ Bu makale daha önceki çalışmalardan farklı olarak Semerkandî'ye göre lafzî delillerin bilgi değerini incelemekte ve onun haberî sıfatları tevil etme gerekçesini lafzî delillerin zan ifade etmesiyle ilişkilendirmektedir. Ayrıca Semerkandî'nin bu konuda Fahreddin er-Râzî'den doğrudan etkilendiği çapraz karşılaştırmalarla ortaya konulmakta ve Semerkandî'nin özgün yönlerine dikkat çekilmektedir. Böylelikle alandaki önemli bir boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Lafzî deliller sözcüklerin belirli bir sırayla bir araya gelmesiyle meydana geldiğinden çalışmamızda öncelikle kelimelerin anlamlarına nasıl delâlet ettiği Semer-

- 1 Nakli delil, akli delilin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Yusuf Şevki Yavuz, “Delil”, *TDVİA*, IX, 136.
- 2 Konunun ayrıntıları için bkz. Mehdi Cengiz ve Şükran Fazlıoğlu, “Fahreddin er-Râzî'nin ‘Dilde Kesinlik’ Sorununa Yaklaşımı: Tespit ve Tercih”, *Kutağubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* XLII (2020): 37-62.
- 3 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehdi Cengiz, “Dini Dışlayıcılık Söylemi İnşa Eden Neo-Klasik Selefî Anlayışın Eleştirisi: Dilin Epistemik Değeri Hakkında Fahreddin Râzî'ye Yöneltilen Tenkitler Özelinde Bir Değerlendirme”, *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* VII/II (2021): 139-56. Bu tartışmanın lafzî olduğu iddiası ve bunun tenkidi için bkz. Mehdi Cengiz, “Dilde Kesinlik Konusunda Molla Gürânî'nin Birleştirici Yorumu ve Bunun Eleştirisi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* VIII/II (2021).
- 4 İsmail Yürük, “Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri: Allah ve İman Anlayışı” (Doktora tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1987); Yusuf Okşar, “Şemsüddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfus Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi” (Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2016), 94-7; Yusuf Okşar, “Şemsüddin es-Semerkandî'nin İlahî Sıfatlar Problemine Yaklaşımı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIV (2019): 175-212; Mehmet Cüneyt Gökçe, “Şemseddin es-Semerkandî'nin Sem'iyat Konularına Bakışı”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* VIII/I (2021): 191-204.

kandî'nin mantık ve felsefe kitaplarından hareketle incelenecektir. Kelâm alanında yazdığı eserlerde ise lafzî delillerin kesinliği problemine müstakil bir başlık altında yer vermediğinden onun görüşleri, tartışmanın temel uygulama alanı olan semiyât bahislerinden hareketle tespit edilecektir. Çünkü lafzî delillerin kesinliği tartışması esas itibariyle akıl ile nakil çatıştığında, aklın nakle öncelenmesi, yani aklın kesin bilgi, naklin ise zan ifade etmesiyle alakalıdır. Netice olarak kelâm ve mantık eserlerinde lafzî delillerin bilgi değeri hakkında özel bir bölüm bulunmadığından Semerkandî'nin mantık ve felsefe eserlerinden hareketle lafzın anlama delâleti ve çeşitleri; kelâm alanında yazdığı *el-Mu'tekadât*, *es-Sahâ'if* ve *el-Ma'ârif* isimli kitapları bağlamında ise lafzî delillerin kesinliği problemi tartışılacaktır. Fakat öncesinde Semerkandî'ye göre delil ve lafzî delilin ne olduğu incelenecektir.

Semerkandî, *Âdâb* ve *Kıstâsü'l-efkâr* isimli eserlerinde delili, “kendisi bilindiğinden medlûlün bilinmesini gerektiren şey” olarak tanımlamıştır.⁵ *Şerhu Menşe'i'n-nazar*'da ise mezkûr tarife zan/sanı kelimesini eklemiştir. Buna göre delil, “kendisi bilindiğinde ya da sanıldığında bir başka şeyin bilindiği ya da sanıldığı şey”dir. Son tanımda geçen bilgi kelimesi yakînî, sanı ise zannî meselelerde kullanılmaktadır.⁶ Semerkandî'nin ilk zikrettiğimiz tanımında delil ile emâre kavramları anlam açısından birbirinden tamamen farklı iken ikincisinde delil, emâreyi kapsamaktadır. *Âdâb*'ta delil ve emâreyi kesin çizgilerle birbirinden ayıran Semerkandî, delili kesin bilgi, emâreyi ise zan ile ilişkilendirmiştir.⁷

Delilleri ilgili oldukları disiplinleri dikkate alarak farklı açılardan taksim eden Semerkandî, fıkıh usulü ve cedel alanlarında delilleri aklî, naklî ve bunlardan mürekkep olacak şekilde bölümlere ayırır. Klasik mantıkta ise lafzî ve gayr-ı lafzî şeklinde taksim eder. Sözgelimi *Şerhu Menşe'i'n-nazar*'da delili, sırf aklî delil ve aklî-naklî delil (mürekkep) şeklinde ikiye ayırır. Yaptığı taksimde sırf naklî delile yer vermeyen Semerkandî, bunun nedenini sadece nakilden oluşan bir delilin bulunmamasıyla ilişkilendirir. Çünkü naklî bir delilin arka planında kendisinden nakilde bulunduğumuz kişinin doğruluğu inancı vardır. Bu durum ise nakille değil, akılla bilinmektedir. Nitekim nakille bilindiği takdirde devir ya da teselsül meydana gelir.⁸ Tüm

5 Adem Güney, “Kemâlüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin (905/1500) Şerhu Âdâbî's-Semerkandî Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi” (Yüksek lisans tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2010), 143; Şemsüddin es-Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr: Düşüncenin Kıstası (eleştirmeli metin-çeviri)*, çev. Necmettin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 85.

6 Necmettin Pehlivan ve Hadi Ensar Ceylan, “Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseyinî et-Türki'ye Ait İki Yeni Eser: Şerhu Menşe'i'n-Nazar ve Şerhu'n-Nikât”, *Nazariyat*, VI/1 (2020): 166.

7 Güney, “Kemâlüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin (905/1500) Şerhu Âdâbî's-Semerkandî Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, 143-6.

8 Pehlivan ve Ceylan, “Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseyinî et-Türki'ye Ait İki Yeni

bu açıklamalarından hareketle Semerkandî kitap, sünnet (haber) ve icmânın nakli; kıyas ve telâzüm ile devir gibi sırf akli olanların ise akli deliller olduğunu ifade eder. *Kıstâsü'l-efkâr* adlı mantık kitabında ise delili lafzî (dilsel) ve gayr-ı lafzî (dilsel olmayan) şeklinde ikiye ayıran Semerkandî her iki kısmı, vazî (üzerinde uzlaşma sağlanmış gösterge) ve vazî olmayan şeklinde iki bölümde inceler. Gayr-ı lafzî delillerin vazî olanlarına hissi, vazî olmayanlarına ise akli delil adı verilmektedir. Semerkandî hissi olan delillere işaretler ve dikili taşları (*nusab*); akli delillere ise kıyasları örnek verir.⁹ Lafzî ve vazî olmayan delil, acıdan dolayı söylenen “ahh!” sözü gibi doğal bir insiyakla meydana geliyorsa tabii, duvar arkasından gelen sesin konuşan kişiye delâlet etmesi gibi doğal bir insiyakla meydana gelmiyorsa hadsi olarak adlandırılır. Bu sonuncu delâlet türüne akli delâlet de denilmiştir.¹⁰ Makalenin konusu lafzî deliller olduğundan hissi ve akli deliller çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Semerkandî Öncesi Lafzî Delillerin Bilgi Değeri Sorunu

İnsanlar arasındaki iletişimin kurucu unsuru dildir. Fakat dil verileri birer gösterge olduğundan karine gibi destekleyici öğeler bulunmaksızın çoğu zaman anlamlarını kesin ve eksiksiz olarak ifade edemez. Çünkü dil göstergeleri, tıpkı dil-dışı göstergeler gibi anlamlarını teşekkül ettiği toplumdan alır ve farklı gelişmelere bağlı olarak değişir. Daha açık bir ifadeyle, bir dil göstergesi, zaman ve mekâna bağlı olarak anlam daralması, genişlemesi ve değişimine maruz kalabilir. Nitekim dilsel değişimlere dikkat çeken Râzî, anlamların kişilerle var olup değişmediğini, fakat bunları ifade etmek için kullanılan lafızların zamana ve mekâna göre değiştiğini belirtir.¹¹ Örneğin Cahiliye dönemi Arapçasında “kastetmek” anlamında kullanılan *hac* kelimesi, İslâm dininin gelişimiyle anlam değiştirmiş ve belirli mekânları ibadet amacıyla ziyaret etmek manasında anlam daralmasına uğramıştır. Benzer şekilde “hareket eden canlı” anlamındaki *dâbbe* kelimesi, bir dönem Mısır’da eşek, Irak’ta ise at manasında kullanılmıştır.¹² Türkçede ise *aşevi* kelimesi, yerini ilk önce İtalyanca *lokanta* sözcüğüne, daha sonra Fransızca kökenli *restorana* bırakmıştır. Günümüzde ise yalnızca yoksullara ücretsiz yemek yedirilen yer anlamında kullanılmaktadır.¹³

Eser: Şerhu Menşe’i’n-Nazar ve Şerhu’n-Nikât”, 167.

9 Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr*, 85.

10 Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr*, 85.

11 Fahreddin er-Râzî, *Halku'l-Kur’ân beyne'l-Mu’tezile ve Ehli’s-sünne* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1992), 52.

12 Konu hakkında daha geniş açıklama için bk. Şihâbüddin el-Karâfî, *Nefâ’isü’l-usûl fi şerhi’l-Mahsûl* (Mekte: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416), II, 569.

13 Bahattin Sav, “Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi XXIII/I* (2003): 154.

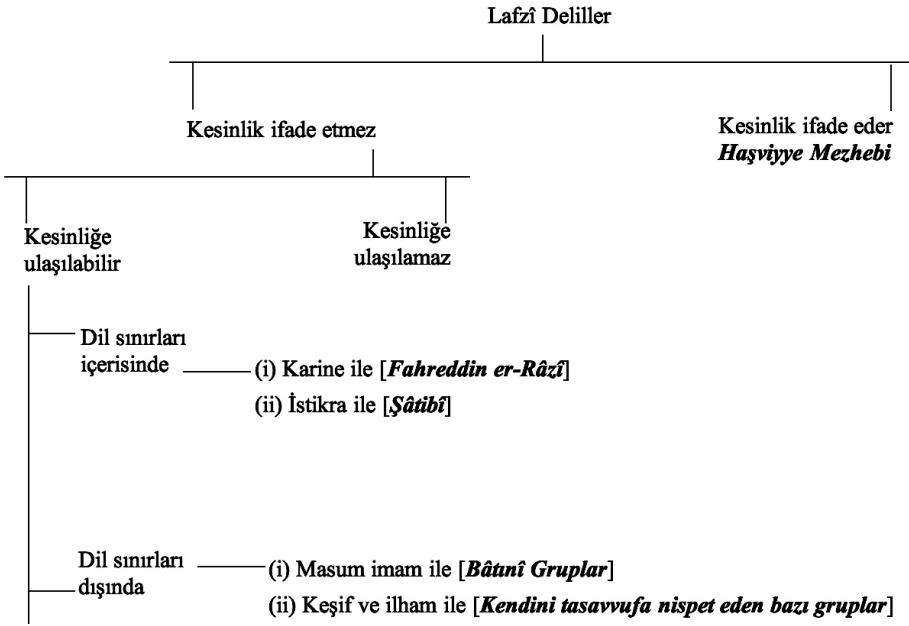
Sözcüklerin uğradığı mezkûr dilsel değişiklikler genellikle uzun bir zaman diliminde gerçekleşir. Ne var ki bu tür anlamsal farklılıklar nihai kertede mütekellimin tasarrufunda olduğundan, sözcükler her an yeni bir anlam değişimine maruz kalabilir. Sözcüklerin uğradığı bu anlamsal değişim çoğunlukla uzun bir süreçte gerçekleştiğinden ilgili farklılaşmanın tarihini kesin olarak belirlemek oldukça güçtür. Kaldı ki konuşma anında bile muhatap, mütekellimin farklı anlamda kullandığı ifadenin anlamını sormazsa bunu yanlış anlayabilir ve ilgili değişimi fark edemeyebilir. Bu da sözcüklerin sahip olduğu anlamı belirsizleştirmektedir. Göstergelerin anlamlarında yaşanan değişim ve dönüşümün dışında mecâz, eş-seslilik vb. dilsel olgular da kullanılan lafızların delâletini kesin olmaktan çıkarmakta ve farklı anlamsal ihtimallere maruz bırakmaktadır. Netice itibarıyla bu ve benzeri hususlar lafzî delâleti bulanıklaştırmakta ve muhatapın karine olmaksızın mütekellimin kastettiği manaya kati şekilde ulaşmasını engellemektedir.

Yukarıda zikredilen değişikliklere maruz kalan lafzî delillerin, mütevâtir olarak rivayet edildiğinde kesin bilgi ifade etmesi ve kendileriyle amel edilmesi hususunda teoride herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat ittifak edilen bu ilkenin uygulamasında çeşitli problemler ortaya çıkmıştır. Mesela [zâhirî anlamı] akla aykırı olan nakli bir delille amel mi edileceği, yoksa bu delilin tevil mi edilmesi gerektiği hususunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu tartışmanın nirengi noktası lafzî delillerin kesinlik ifade edip etmemesi meselesidir. Çünkü lafzî delillerin kesinlik bildirdiği kabul edildiğinde, akla aykırı olsa da lafzî bir delil tevil edilemez. Fakat bu tür delillerin kesinlik değil, zan ifade ettiği kabul edilirse ilgili lafzî delil tevil edilebilir.

Kelâm ve fıkıh usulü geleneklerinde lafzî delillerin anlamlarına nasıl delâlet ettiği ve bu doğrultuda dil verileri başta olmak üzere lafzî delillerin kesinlik ifade edip etmediği tartışılmıştır. Bu çerçevede lafzî delillerin katılığıyla alakalı pek çok nazariye öne sürülmüştür. Semerkandî'nin görüşünü tespit etmeden önce konu hakkında öne sürülen teorileri belirlemek, Semerkandî'nin etkilendiği düşünce ekollerini ve –eğer varsa– konu hakkındaki farklı yaklaşımlarını tespit etmemizi sağlayacaktır. Bu açıdan Muhammed b. Mahmud el-İsfahânî'nin (ö. 688/1289) kendi dönemine kadar lafzî delillerin kesinliği konusunda üretilen görüşlere ilişkin tasnifine yer vermek uygun olacaktır. İlgili tasnif şu şekildedir:

- (i) Lafzî deliller kesinlik ifade eder.
- (ii) Lafzî deliller kesinlik ifade etmez.
- (iii) Lafzî delillerde kesinliğe ancak müşâhede edilen ya da tevâtüren nakledilen karinelerle ulaşılabilir.

İsfahânî birinci görüşü Eş'arîlerin çoğu ve Mu'tezile mezhebine nispet ederken, ikinci görüş hakkında bilgi vermez. Üçüncü görüşü ise Râzî ile ilişkilendirir.¹⁴ Hâlid el-Ezherî (ö. 905/1499) ise lafzî delillerin kesinlik bildirmesini Haşviyye, kesinlik ifade etmediği görüşünü Mu'tezile ve Eş'arîlerin cumhuruna, karine veya müşâhede-yi ise Âmidî (ö. 631/1233) Râzî, İcî (ö. 756/1355) ve Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) nispet eder.¹⁵ Görüşlerin sahiplerine nispeti problemlili olmakla beraber İsfahânî'nin taksimi daha sonraki bazı düşünürler tarafından kısmî değişikliklerle nakledilmiştir.¹⁶ Konu hakkında yapılan müstakil bir araştırmada ise lafzî delillerin zannîliği hususundaki nazariyeler aşağıdaki gibi tasnif edilmiştir:¹⁷

Şekil 1 Lafzî delillerin kesinliği konusunda öne sürülen görüşler

Bu tasnife göre Râzî ve Şâtîbî (790/1388) lafzî delillerin kesinlik ifade etmediğini, fakat dil sınırları içerisinde kesinliğe ulaşabileceğini dile getirmiştir. Aralarında fark olmakla beraber Haşviyye mezhebi, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cev-

14 Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî, *el-Kâşif anî'l-Mahsûl fî ilmi'l-usûl* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419), II, 494.

15 Ebû'l-Velîd el-Ezherî, *es-Simâru'l-yevânî' alâ cem'i'l-cevâmi' li's-Sübki* (Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1427), I, 79-80.

16 Ezherî, *es-Simâru'l-yevânî*, I, 79-80.

17 Mehdi Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu Anlatılabilmenin İmkânı* (İstanbul: Ketebe, 2021), 47.

ziyye (ö. 751/1350) ise lafzî delillerin kendi başlarına kesinlik bildirdiğini öne sürmüştür.¹⁸ Ayrıca Bâtinîler ve kendini tasavvufa nispet eden gruplar dil sınırları içerisinde kesinliği aramak yerine, dil-dışı bazı unsurların katiyet ifade ettiğini öne sürmüştür. Konu hakkında farklı görüşler öne sürülse İslam düşünce geleneğinde temelde iki nazariye ön plana çıkmıştır: Müteahhir dönem Eş'arîlerine göre tüm öncülleri zarûrî ya da yakînî olan aklî önermeler kesin bilgi ifade ederken, dilsel göstergelerden oluşan naklî deliller –senetleri mütevâtir de olsa– anlama delâletleri yönünden katiyet bildirmez.¹⁹ Buna karşın İbn Teymiyye'ye göre lafzî deliller kesin bilgi ifade eder.²⁰

2. Semerkandî'ye Göre Lafzî Delillerin Bilgi Değeri Sorunu

Semerkandî, kelâmî meseleleri izah ederken akıl ve nakil arasında denge kurmaya özen gösterir. Buradaki dengeyle iki bilgi türünün birbirine eşit olması değil, aklın nakle hâkim olması kastedilmektedir. Daha açık bir ifadeyle, naklî bilgi ve akıl çatıştığında aklın nakle öncelenmesi gerekmektedir. Bunun nedeni Semerkandî'ye göre naklî bilginin akıl olmaksızın geçerli olmamasıdır. Çünkü Peygamberin sözünün bilgiye delâlet etmesi, ancak onun doğru söylemesiyle, bu ise ancak mucizeyle, mucize ise yalnızca akılla bilinebilir. Dolayısıyla akıl ile nakil arasında aklın daha etkin olduğu bir ilişki vardır ki akıl kusurlu kabul edildiğinde naklî delilin de kusurlu olması gerekir.²¹ Buradan yola çıkarak, aklî delil bir şeyin muhâl olduğunu ortaya koyuyorsa naklî delilin zâhirî anlamı terk edilerek ilgili metin zâhirî anlamının dışında yorumlanmalıdır.

Semerkandî, aklî istidlâlle alakalı olan meselelerde naklî bilgiye yer vermez. Benzer şekilde ona göre akıl, semiyât tartışmalarında müstakil bir delil olmayıp ilgili tartışmayı ispat etmek için yeterli değildir. Söz gelimi kelânullâh ve rüyetullâh tartışmalarında aklın müstakil bir bilgi kaynağı olmadığını belirtir. Başka bir ifadeyle, bu konularda aklın, yalnızca ilgili meselenin mümkün olduğu şekilde bir hüküm verebileceğini öne sürer. Haşir, hesap, mükâfat, azap ve rüyetullâh gibi ahiret haya-

18 İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzî'l-akl ve'n-nakl (Muvâfakatu sahihi'l-menkül li-sarihi'l-ma'kül, Muvâfakatu sarihi'l-ma'kül li-sahihî'l-menkül)* (Riyad: Câmi' atü'l-İmâm Muhammed b. Sü'ud el-İslâmiyye, 1399), I, 80.

19 Örnek olarak bkz. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2009), 280-2; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412), I, 90-391.

20 Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzî'l-akl*, I, 80.

21 Şemsüddin es-Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-ilâhiyye* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1405), 374; Şemsüddin es-Semerkandî, *el-Ma'ârif fi Şerhi's-Sahâ'if* (Amman: Câmi'atü'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 2012), 286; Akıl ve nakil dengesine örnek için bkz. es-Semerkandî, *es-Sahâ'if*, 394.

tiyla ilgili olup aklın müstakil bir delil olmadığı konular da böyledir. Aklın bu meselelerdeki işlevi ilgili olayın imkânını tartışmaktır.²² Bundan dolayı Semerkandî, aklın müstakil olmadığı konularda naklî delillerle istidlâl etmektedir. Mesela kerametın var olup olmadığını tartışırken Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kerametlerini örnek verir.²³

Semerkandî, lafzî ya da gayr-ı lafzî herhangi bir vazî delilin anlaşılabilmesi için toplumsal mutâbakatın şart olduğunu belirtir. Ne var ki bu uzlaşıdan haberdar olmayan birisinin ilgili delilin manasını anlayamayacağını söyler.²⁴ Söz gelimi işaret parmağının gösterilmek istenen nesneyi belirtmek için kullanılması hususunda uzlaşa sağlandığında, ilgili göstergenin bu özelliği muhatap tarafından biliniyorsa bu gösterge anlama delâlet eder. Fakat işaret parmağının böyle bir işlevini bilmeyen bir yabancıнын bu manayı anlayabilmesi için uzlaşa sağlanan vazî bilmesi gereklidir. Aksi takdirde gösterge, işlevini gerçekleştiremez. Bu durum aynı zamanda vazî delillerin çift taraflı etkileşim özelliğine işaret etmektedir. Şöyle ki vazî deliller her ne kadar anlamlarını toplumsal uzlaşıdan alıyorsa da bu uzlaşa sabit olmayıp muhataplarına göre değişmektedir. Yani uzlaşa sağlanan bir göstergenin anlamını bireylerden aldığı düşünülduğünde bir toplum, daha önce var olan mutâbakatı değiştirebilir. Buna göre vazî delillerin anlamı bir yönüyle sabit iken, bir yönüyle değişkendir. Bu durum ise dil göstergelerinin anlama delâletini katî olmaktan çıkarmaktadır.

Lafzî-vazî delili anlama delâleti açısından taksim eden Semerkandî'ye göre bir sözcüğün, vaz edildiği mananın tamamına delâlet etmesi *mutâbakat* olarak adlandırılır. Söz gelimi insan lafzının konuşan canlıya delâleti mutâbakat yoluyla gerçekleşmiştir. İnsan kelimesinin anlamının parçası olan konuşanı ya da sadece canlıyı göstermesi ise *tazammunî* delâlettir. İnsan sözcüğünün “bilgi öğrenme kabiliyeti olan” anlamına delâletine gelince bu, kelimenin müsemması dışındaki bir manaya delâleti şeklinde gerçekleşmiş olup buna *iltizâmî* delâlet adı verilir.²⁵

Tazammunî ve iltizâmî delâlet, mutâbakatla doğrudan ilgili olup bir lafzın mutâbakat yoluyla delâlet ettiği anlam bilinmiyorsa tazammunî ve iltizâmî anlamı da tespit edilemez. Söz gelimi at lafzının kişneyen canlıya delâlet ettiği (mutâbakat) bilinmezse, bu lafzın yalnızca kişneyen anlamına delâletinin tazammunî olduğu bilinemez. Ayrıca tavan lafzının delâlet ettiği duvar anlamının iltizâmî olduğu da bilinmeyecektir. Buna göre bir lafzın asıl delâlet ettiği anlam mutâbakattır. Diğer ikisi ise mutâbakatın delâlet ettiği anlamın birer uzantısı niteliğindedir.

22 es-Semerkandî, *es-Sahâ'if*, 444; es-Semerkandî, *el-Ma'ârif*, 279; Ayrıca bkz. Şemsüddin es-Semerkandî, *el-Mu'tekad li itikâdi ehli'l-İslâm* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 10.

23 Semerkandî, *el-Mu'tekad*, 31.

24 Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr*, 85.

25 Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr*, 85.

Semerkandî'ye göre tazammun ve iltizâm, mutâbakat delâletini gerektirmektedir. Zira bir şeyin parçasına ya da lâzımına delâleti ancak müsemmaya delâletinden sonra anlaşılmaktadır. Fakat mutâbakat, tazammunu gerektirmez. Mesela “nokta” lafzı gibi basît bir anlam için vaz edilen bir kelimenin tazammunî delâleti yoktur. Çünkü nokta lafzının delâlet ettiği anlamın bir parçası bulunmamaktadır. Aynı şekilde mutâbakat da iltizâmı gerektirmez. Zira müsemmanın açık bir lâzıma sahip olmama olasılığı vardır. Fakat Fahreddin er-Râzî'ye göre mutâbakat iltizâmı gerektirir. Çünkü bir lafzın manasını düşünmek onun dışında olmayan tasavvurları da gerekli kılar.²⁶ Semerkandî, Râzî'nin görüşünü kabul etmez ve şöyle itiraz eder: Lafızların anlamlarının tasavvuru, lüzûmî anlamı her zaman gerektirmez.²⁷ Mesela insan denildiğinde, burada yalnızca düşünen canlı anlamı tasavvur edilebilir, yazmaya ve bilmeye kabiliyetli olan canlı anlamı değil.

Semerkandî yukarıda zikredilen taksim bağlamında iltizâmî delâletin şartının hâricî değil, zihnî lüzûm (gereklilik) olduğunu belirtir.²⁸ Şöyle ki iki ya da daha fazla şey arasındaki gerekliliğin, zihindeki tasavvuru ile dış dünyada gerçekleşmesi arasında fark vardır. Dolayısıyla gerektiren ile gereken arasındaki çağrışımın, zihinde ve hâricîte bulunması birbirinden farklıdır. Bu ikisi arasındaki çağrışım zihinde ise buna *zihnî lüzûm* adı verilir. Söz gelimi “güneş” lafzı tasavvur edildiğinde ışık anlamı herhangi bir çaba göstermeksizin meydana gelir. Bu tecrübe sonucu oluşan zihnî bir gerekliliktir. Fakat bir şeyin dışta meydana gelmesi başka bir şeyin de oluşmasını sağlıyorsa buna *hâricî lüzûm* adı verilir. Örneğin güneşin doğması gündüzün meydana gelmesini gerektirir. Fakat güneş ile gündüz arasında zihnî bir lüzûm yoktur.²⁹ Buna göre lafızların anlamlarına delâletinin iltizâmî olması için zihnî lüzûm gereklidir. Çünkü zihnî lüzûm olmasa ilgili lafız müsemmasının dışındaki anlamı ifade etmeyecektir. Zira lafız, hâricî anlamı ifade etmek için vaz edilmemiştir. Körlük gibi ademî olan bir şeyin meleke olan görmeye delâleti iltizâmîdir. Yani dış dünyada kör olmak görmeyi gerektirmemesine, hatta aralarında zıtlık bulunmasına rağmen zihnî olarak körlük, görmeyi gerektirir.³⁰ Buna göre lafızların zihnî ve hâricî lazımlarının, ifadelerin anlam kürelerini bulanıklaştırdığı söylenebilir. Çünkü bir lafız, müsemmasının yanında zihnî ve hâricî anlamlara da delâlet edebilir, bu ise anlamın delâletini kesin olmaktan çıkarmaktadır.

26 Fahreddin er-Râzî, *el-Mulahhas fî'l-mantık ve'l-hikme* (Amman: el-Asleyn li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1441/2021), 42.

27 Şemsüddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî, *Şerhu'l-Kıstâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıp Paşa 892, 10b.

28 Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr*, 85.

29 Seyyid Şerif el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983), 191.

30 Efdalüddin el-Hüncî, *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr* (Tahran: Müessesesi-i Pejuheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan, 1389), 11; İbn Emiru'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403), I, 133.

Bu çalışma Semerkandî'ye göre lafzî delillerin bilgi değerini konu edindiğinden bir ifadenin mutâbakat, tazammun ve iltizâm yoluyla delâlet ettiği her üç anlam da makalenin inceleme alanına dâhildir. Çünkü mütekellim muradını ifade ederken hakikati değil, mecazî anlamı kastedebilir. Nitekim Semerkandî *Şerhu Menşei'n-nazar*'da mutâbakat, tazammun ve iltizâm delâletlerini hakikat ve mecâz ile ilişkilendirmiştir. Ona göre bir lafız –insan kelimesinin konuşan canlıya delâlet etmesi gibi– müsemmasının tamamına delâlet ederse bu *hakikattir*. Fakat bazen lafız, müsemmasının ayrılmaz bir parçasına delâlet eder. Bu parça ya müsemmanın –insan lafzının yalnızca konuşan anlamına delâleti gibi– cüzü ya da –insan lafzının bilme-yebilme kabiliyeti olana delâleti gibi– zihni lâzımıdır. İnsan lafzının anlamının parçasına ya da zihni lâzımına delâlet etmesine *meccâz* ismi verilir.³¹ Bu çerçevede bir lafzın mecâza muhtemel olmasının, yani tazammunî ve iltizâmî delâletin, naklî delilin manaya delâletini kesin olmaktan çıkarıp farklı olasılıklara muhtemel hale getirdiği vurgulanmalıdır.³² Daha açık bir ifade ile bir lafzın mecazî anlamlara da muhtemel olması ilgili ifadenin manaya delâletindeki kesinliği ortadan kaldırmaktadır. Söz gelimi *استوى/istevâ* kelimesinin sahip olduğu oturma (hakikat) ve hükümlerliliği altına alma (mecâz) anlamı “Rahman arşa istivâ etti” (Tâhâ, 20/5) âyeti bağlamında düşünüldüğünde her iki anlamda da muhtemel olmaktadır. Kelâm âlimlerine göre yukarıdaki âyette ikinci anlam murat edilmiş ve bu bağlamda birinci anlam terk edilmiştir. Bunun nedeni akli delillerin Allah'ın arşa oturmasını mümkün görmemesi, yani akli karinedir. Fakat diğer taraftan İbn Teymiyye gibi bazı düşünürler bu lafzın Allah hakkında kullanımını muhal görmeyip kelimenin hakikî anlamında kullanıldığını iddia etmiştir.³³ *İstevânın* anlamındaki bu farklılık mutâbakat, tazammun ve iltizâmî delâletin, sözcüklerin manalarına delâletine zarar verdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Lafzî deliller mutâbakat, tazammun ve iltizâmî delâlet vasıtasıyla farklı anlamlar ifade eden kelimelerden meydana gelir. Dolayısıyla bu delilleri oluşturan dilsel yapılarıdaki zannîlik doğrudan lafzî delillerin kesinlik ifade etmesine engel olmaktadır. Lafzî delillerin ifade ettiği bilgi değeri meselesi, zikredilen olasılıkların yanı sıra Semerkandî'ye göre müteşâbih âyetlerin tevili ile de doğrudan ilişkili görünmektedir. Buna göre haberî sıfatların zâhirî anlamının mı alınacağı yoksa tevil ya da tefvîz mi edileceği, aşağıdaki âyette zikredilen ilimde derinleşmiş kişilerin (*râsîhûn*), müteşâbih âyetlerin anlamını bilip bilmemesiyle alakalıdır.

31 Pehlivan ve Ceylan, “Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseyinî et-Türki'ye Ait İki Yeni Eser”, 167.

32 Mehdi Cengiz ve Şükran Fazhoğlu, “Fahredden Er-Râzî'nin ‘Dilde Kesinlik’ Sorununa Yaklaşımı: Tespit ve Tercih”, *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* XLII (2020): 42.

33 Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-fetâvâ* (Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1426), V, 527.

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ
مُتَشَابِهَاتٌ ۚ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ
تَأْوِيلِهِ ۚ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ
رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

Sana kitabı indiren O'dur. Onun bazı âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır, di-
ğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve tevil
etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bi-
lir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise 'Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır' derler.
Ancak akıl sahipleri düşünüp anlar. (Âl-i İmrân, 3/7)

Semerkandî, Mücessime mezhebinin naslara yaklaşımını anlatırken yukarıdaki
âyet hakkında açıklama yapar. Ona göre kullara ait olup Allah'ta bulunması müm-
kün olmayan haberî sıfatlar ya tevil ya da tefvîz edilmelidir. Çünkü naklî deliller
aklî delillerle teâruz edemez. Bu noktada ilgili nasların tevil keyfiyetini tartışan
Semerkandî, tefvîzin delili olarak yukarıdaki âyeti zikreder. Ona göre "Hâlbuki
onun tevilini ancak Allah bilir" ifadesinden sonra durak vardır. Dolayısıyla "ilimde
yüksek pâyeye erişenler" lafzı mübtedâ olup haberi "derler ki" sözcüğü olmalıdır.
Buna göre âyetin manası "Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yük-
sek pâyeye erişenler" değil, "Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yük-
sek pâyeye erişenler ise 'Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır' derler" şeklinde
olmaktadır. Semerkandî âyetin böyle yorumlanması gerektiğini ise şu maddelerle
gerekçelendirir:

- Âyetin zâhirî anlamı "Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek
pâyeye erişenler ise 'Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır' derler" şek-
lindedir.
- İbn Abbâs'tan vakfenin Allah lafzından sonra olduğu rivayet edilmiştir.
- Übeyy'in nüshasında ilgili âyet "Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde
yüksek pâyeye erişenler ise 'Ona inandık...' derler" şeklinde geçmektedir.
- Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında yukarıdaki âyet şöyle geçmektedir: "Şüphesiz ki bunun tevilini Allah katındadır. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise 'Ona inandık...' derler". (وإن تأويله عند الله والراسخون يقولون آمنا) Bu ifadede *râsihûn* kelimesinin harekesi ötreidir. Hâlbuki bu kelime Allah lafzına atfedilseydi ötre değil, esre olmalıydı. Ötre olunca bu ifadenin iki farklı cümleden meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Mezkûr delillendirmeye, bilgi tanımının, “kendisinde kesinlik bulunan vakıaya uygun inanç”³⁴ olduğu söylenerek itiraz edilebileceğini ifade eden Semerkandî, bilginin ortadan kalkması ile unsurlarının yok olması arasında zorunluluk olmadığına dikkat çeker. Buna göre her ne kadar âyette bilgi nefyedilse de bu kişilerin inancının vakıa mutabık olmayacağı anlamına gelmemektedir. Ayrıca mezkûr âyetin anlamı başlangıçta hiç kimsenin müteşâbihin anlamını bilemeyeceği, fakat ilham vasıtasıyla idrak edebileceği şeklinde de olabilir.³⁵

Tefvîz metodunun sahabe, tâbî’in ve zâhid imamların yolu olması hasebiyle selâmete daha yakın olduğunu belirten Semerkandî,³⁶ tevili caiz görmekte, hatta bunu uygulamaktadır. Mesela Allah’ın “Rahman arşa istivâ etti.” (Tâhâ, 20/5) âyetini açıklarken *istevâ* kelimesinin denk olmak, istikrâ, istîlâ ve iktidâr manalarına muhtemel olduğunu söyleyip ilgili âyetin farklı bir anlama gelebileceğini de belirtir.³⁷

Müteşâbih âyetlerin tefvîz ve tevilini caiz gören Semerkandî, haberî sıfatları yorumlarken lafzın zâhirî anlamını esas almaz ve bu yaklaşımını naklî delillerin aklî delillerle muâraza edemeyeceğine dair aşağıda zikrettiği iki sebep ile gerekçelendirir.

- (i) Naklî deliller nakil, mecâz, iştirâk, hazf, izmâr, tahsis ve nesih ihtimallerini barındırır. Ayrıca kelime anlamlarını ve sarf-nahiv kurallarını nakleden râvîlerin hata yapma olasılıkları bulunduğu gibi takdim ve tehir ihtimali de söz konusudur. Dolayısıyla aklî delillerin aksine naklî deliller, tevili kabul eder.
- (ii) Naklin delil olması Allah’ın varlığını bilmeye, onun her şeyi bilip muhtâr olduğuna, elçiler göndermesine, mucizenin bilinmesine ve peygamberliğin sabit olmasına bağlıdır. Bunlar ise nakille değil, akılla idrak edilebilir. Bundan dolayı [zâhirî olarak akıl ve nakil çatıştığında] nakil tercih edilip akıl ötelenirse akla dayanan öncüller, dolayısıyla da aklın delil olması zarar görür.

Semerkandî bu iki gerekçeyi zikrettikten sonra akıl ve nakil arasında bir teârüz yaşandığında naklin ya uygun şekilde tevil edilmesi gerektiğini ya da ilgili nassın anlamının Allah’a havale (*tefvîz*) edilmesi gerektiğini belirtir.³⁸

Naklî delillerin kesinlik ifade etmemesini, birer sözel gösterge olan lafızların farklı anlam olasılıklarına maruz kalması ve çevresel ihtimallerle ilişkilendiren Semerkandî’ye göre lafzî deliller kesin bilgi ifade etmemektedir. Semerkandî’nin

34 Semerkandî’nin bilgi tanımı hakkında bkz. Mehdi Cengiz, “Şemseddin es-Semerkandî’de Bilginin Tanımı Problemi”, *Tasavvur* VIII/1 (Haziran 2022): 161-83.

35 es-Semerkandî, *el-Ma’ârif*, 287-8.

36 es-Semerkandî, *el-Ma’ârif*, 287.

37 es-Semerkandî, *el-Ma’ârif*, 286-7.

38 es-Semerkandî, *el-Ma’ârif*, 286.

bu yaklaşımı Râzî'nin düşüncesiyle büyük oranda paralellik arz eder. Çünkü ona göre de naklî deliller kendi başına kesin bilgi ifade etmemektedir. Bunun yanı sıra Semerkandî'nin yukarıda zikrettiği iki sebep ile Râzî'nin gerekçeleri birbirine benzerdir. Zira Râzî de aynı gerekçeleri kullanarak aklın nakle takdim edilmesi gerektiğini öne sürmektedir.³⁹ Hatta Semerkandî'nin naklî delillerin kesinlik ifade etmediğini anlatmak için saydığı “nakil, mecâz, iştirâk, hazf, izmâr, tahsis ve nesih, kelimelerin anlamı ve sarf-nahiv (irâb) kurallarını nakleden râvîlerin, hata yapma olasılıkları, takdim ve tehir” şeklinde sıraladığı ihtimaller, Râzî'nin zikrettikleriyle birebir aynıdır. Bu da Semerkandî'nin –her ne kadar ismini zikretmese de– naklî delillerin katıyeti konusunda doğrudan Râzî'den etkilendiğini göstermektedir.

Râzî'nin Semerkandî üzerindeki etkisini göstermesi açısından iki düşünürün naklî delillerin kesinliğine engel olarak zikrettikleri olasılıkları aşağıdaki tabloda karşılaştırmak uygun olacaktır.

Tablo 1.

Lafzî delillerin kesinliğine engel olan faktörler

	Semerkandî'nin saydığı olasılıklar	Râzî'nin saydığı olasılıklar
1	Nakil	Nakil
2	Mecâz	Mecâz
3	İştirâk	İştirâk
4	Hazf	Hazf
5	İzmâr	İzmâr
6	Tahsis	Tahsis
7	Nesh	Nesh
8	Kelimelerin anlamı nakleden râvîlerin hata yapma olasılıkları	Kelimelerin anlamı nakleden râvîlerin hata yapma olasılıkları
9	Sarf-nahiv (irâb) kurallarını nakleden râvîlerin hata yapma olasılıkları	Sarf-nahiv (irâb) kurallarını nakleden râvîlerin hata yapma olasılıkları
10	Takdim ve tehir	Takdim ve tehir

Naklî delilin kesinliğine engel teşkil eden olasılıkların sayısı ve isimlerinde yer yer farklılık bulunsa da Râzî, ilgili ihtimalleri zikrettiği hemen her yerde akli muâ- rızdan bahsetmiştir.⁴⁰ Fakat Semerkandî *el-Ma'ârif*'te bu olasılığa yer vermemiştir.

39 Fahreddin er-Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe: el-Muhassal*, çev. Eşref Altaş, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 44.

40 Râzî'nin zikrettiği olasılıklar hakkında bkz. Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu*, 71-203.

Râzî'nin bu konuya yer verdiği dokuz eserden biri hariç hepsinde akli muârizı zikrettiği⁴¹ düşünüldüğünde Semerkandî'nin neden bu olasılıktan bahsetmediği sorusu akla gelmektedir. Bunun nedeni nakli delillerin akli delillerle muâraza edemeyeceğine ilişkin Semerkandî'nin yukarıda zikrettiğimiz ikinci gerekçesidir. Çünkü “naklin delil olmasının nakille değil akılla bilinebilmesi, dolayısıyla akıl ve nakil çatıştığında aklın öncelenmesi gerektiği” öncülü zaten akli muârizın ne olduğunu açıklamaktadır. Buna göre Semerkandî'nin Râzî'den ayrılarak akli muârizı diğer olasılıklardan farklı bir ihtimal olarak değerlendirmesi konumuz açısından önem taşımaktadır. Zira zâhirî anlamı akla aykırı olan herhangi bir nakil yorumlanırken tefvîz ya da tevîl metotlarından birisinin kullanılma nedeni akli muârizın bulunmamasıdır.

Semerkandî *el-Ma'ârif* te nakli delillerin kesinliği sorununu incelerken bu tür delillerin nasıl kesinlik ifade edeceğinden bahsetmez. Buradan hareketle İbn Lebbân gibi⁴² Semerkandî'ye göre de lafzî delillerin hiçbir zaman kesinlik ifade etmediği ya da nadiren edebileceği öne sürülebilir. Fakat bu doğru değildir. Çünkü Semerkandî, meâd-ı cismânînin imkânını tartışırken bunun vukuu hakkında pek çok âyete yer verir ve ilgili nasların kesin bilgi ifade ettiğini belirtir. Fakat lafzî delillerin kesinlik ifade etmemesi hakkında zikrettiği görüş ile haşr-i cismânî konusunda söyledikleri arasında uyumsuzluk olduğunu fark eden Semerkandî, fenkale üslubunu kullanarak konuyla ilgili bir açıklama yapar. Lafzî delillerin kesinlik bildirmediği, dolayısıyla da haşr-i cismânî hakkında kesin hüküm verilemeyeceği öne sürülürse Semerkandî buna şöyle cevap verilebileceğini söyler: Peygamberlerin [zikredilen naslarla] ne murat edildiğini açıklamaları mütevâtir haberlerle sabit olmuştur. Dolayısıyla katiyet meydana gelir.⁴³ Bu açıklamadan lafzî delillerin kesinlik ifade etme nedeni yalnızca ilgili haberin tevâtüren nakledilmesi olarak anlaşılrsa da Semerkandî hâşiyesinde bu nasların kesin bilgi ifade eden karinelerle meydana geleceğini belirtir. Mesela “Kendi yaratılışını unutup, bize bir misal getirmeye kalkışıyor da: ‘Şu çürümüş gitmiş kemikleri kim diriltecek?’ diyor” (Yâsîn, 36/78) ve “İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı sanır?” (Kiyâmet, 75/3) âyetlerindeki soru ifadesinin; “‘Biz ilk halimize mi döndürüleceğiz? Biz çürümüş kemikler olmuş iken mi?’ diyorlar ve ekliyorlar: ‘O zaman bu, (bizim için) ziyanlı bir dönüş olur!’ Oysa bu dönüş sadece bir seslenmeye bakar. Bir de bakarsın kendilerini mahşerde bulmuşlar!” (Naziât, 10-14) âyetlerindeki siyakın karine olduğunu belirtir.⁴⁴

41 Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu*, 194.

42 Ebü'l-Velid el-Bâci, *İhkâmü'l-füsûl fî ahkâmî'l-usûl*, (Bingazi: Dârü'l-Kütübî'l-Vatani, 2005), I, 315-6; Bedreddin ez-Zerkeşi, *Bahru'l-muhîd fî usûlî'l-fıkh* (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûnî'l-İslâmiyye, 1992), I, 374.

43 es-Semerkandî, *es-Sahâ'if*, 442.

44 es-Semerkandî, *el-Ma'ârif*, 319.

Haşr-ı cismânî hakkında Semerkandî'den naklettiğimiz yukarıdaki bölüm özellikle de naklî delillerin kesinlik ifade etmemesine rağmen bu konuda esas alınmasıyla ilgili kısım, Râzî'nin *el-Muhassal*'da zikrettikleriyle anlam itibariyle aynıdır. Hatta Semerkandî'nin Râzî'den isim belirtmeksizin alıntı yaptığı da söylenebilir. Benzer şekilde Râzî de haşr-i cismânî ile alakalı şöyle bir itiraz yöneltilebileceğini belirtir: [Konu hakkında Hz. Muhammed'den nakledilen rivayetler ruhânî meâd hakkında değil, cismânî meâd ile ilgilidir. Dolayısıyla cismânî meâd bütün peygamberlerin icmâ ettiği bir husus değildir.] Hz. Muhammed'den rivayet edilen sözlerin anlama delâleti ise katî değil zannîdir. Çünkü lafızların delâleti kesinlik ifade etmemektedir. Râzî bu itiraza şöyle cevap verir: Hz. Peygamber'in cismânî meâdî ispat ettiği tevâtür ile sabit olup tevili kabul etmemektedir.⁴⁵ Bu bağlamda Râzî'nin *Nihâ-yetü'l-ukûl*'de söyledikleri de kayda değerdir. Ona göre Allah tüm mümkün şeyleri yaratabilir. Bedenî meâd da imkân dâhilinde olduğundan bu konuda semî deliller kullanılabilir. Bu durumda ise peygamberlerin icmâ ettiği bedenî meâdın vukuunun kesin olduğu söylenmelidir. Peygamberlerin icmâ ettiği görüş reddedilip naslarda geçen bedenî meâdla ilgili ifadelerin ise lafzî delil olduğu için kesinlik bildirmediği öne sürülürse buna şöyle cevap verilebileceğini belirtir: “Bundan dolayı bu konuda belirli bir âyet ya da hadisi delil olarak kullanmayıp bunun yerine peygamberlerin dininde zarûrî olarak bilinen bedenî meâdî zikrettik.”⁴⁶

Yukarıda anlatılanlara göre, karineden bağımsız olarak naklî bir delilin kesinlik ifade etmeyeceğini, fakat ifadenin siyakı gibi çeşitli karinelerle katiyete ulaşabileceğini öne süren Semerkandî, Râzî'den farklı olarak siyak ve soru karinelerini dikkate almakta ve bunların kesin bilgiye ulaştıracağını ifade etmektedir. Râzî ise kesin bilgiye ulaşmak için nassî delil almak yerine peygamberlerinin icmânını argüman olarak öne sürmüştür. Buradan hareketle Râzî'ye göre lafzî delillerin kesinlik ifade etmesi için mütevâtîr ya da müşâhede edilen karinelere muhtaç olduğu, Semerkandî'ye göre ise kesinlik bildiren göstergelerin Râzî'nin zikrettikleriyle sınırlı olmadığı aksine siyak gibi farklı delâlet şekilleriyle de katiyete ulaşılacağı anlaşılmaktadır.

45 Nasîrüddîn et-Tûsî, *Telhisü'l-Muhassal (Muhassalu efkârî'l-mutekaddimîn* ile birlikte), ed. Taha Abdür-raûf Sa'd (Mısır: Mektebü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, t.y.), 233-4; Fahreddin er-Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe*, 211.

46 Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl* (Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 1436), IV/125-134; Abdullah b. Muhammed İbnü't-Tilimsânî, *Şerhu Me'âlimi usûli'd-dîn*, (Kahire: Dâru'l-Feth li'd-dirâse ve'n-neşr, 1431), 603; Fahreddin er-Râzî, *el-Mesâilü'l-hamsûn fî usûli'd-dîn* (Kahire: el-Mektebü's-Sekâfî li'n-Neşr, 1989), 65; Fahreddin er-Râzî, *el-Erba'in fî usûli'd-dîn* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1406), II, 60-61,63; Fahreddin er-Râzî, *el-İşâre fî ilmi'l-kelem* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2009), 388.

Sonuç

Sözel göstergelerden oluşan naklî deliler, yakînî öncüllerden meydana gelen akli delillerin aksine kesin bilgi ifade etmez. Bunun nedeni naklî delilleri oluşturan dil verilerinin toplumsal mutâbakatla ilişkili olarak zamana ve mekâna göre değişmesidir. Ayrıca ifadelerin mecâz ve eş-seslilik gibi dilin doğasından kaynaklanan ihtimallere açık olması da dilsel göstergelerin anlama delâletini belirsizleştirmektedir.

Farklı itibarlarla tasnif edilen delilleri mantık disiplininde lafzî ve gayr-ı lafzî şeklinde iki kısımda inceleyen Semerkandî, kelimelerin anlamlarına delâletinin mutâbakat, tazammun ve iltizâm yoluyla gerçekleştiğini ifade eder ki son iki delâlet türü belagat disiplininde incelenen mecâzın ilkesini teşkil eder. Bu da lafzın anlama delâletini zayıflatmakta ve belirsiz hale getirmektedir. Semerkandî, sefî Râzî gibi akli bilgilerin kesinlik ifade ettiğini, naklî delillerin ise zan bildirdiğini belirtir. Bunun nedenini dil verilerinin nakil, mecâz, iştirâk, hazf, izmâr, tahsis, nesih ve takdim-tehir ihtimalleriyle beraber kelime anlamlarını ve sarf-nahiv kurallarını nakleden râvîlerin hata yapma olasılıkları ile ilişkilendirir.

Semerkandî, karinelere bağımsız olarak lafzî delillerin kesinlik ifade etmediği konusunda Râzî ile aynı görüştedir. Şu da var ki Râzî, lafzî delillerin kesin bilgi ifade etmediğini fakat mütevâtir olarak nakledilen karinelerle katiyete ulaşılabileceği kanaatinde. Râzî karineyle alakalı olarak açıklama ya da örnekleme yapmazken Semerkandî, haşr-i cismânî konusunda ondan farklı olarak sual ve siyakın kesinliğe ulaştıran karineler olduğunu belirtir. Bu da lafzî delillerin zannîliği nazariyesinin sabit olmayıp kelâm geleneği içerisinde farklı yorumlanıp geliştirildiğini göstermektedir.

Kaynakça

- el-Bâcî, Ebû'l-Velîd, *İhkâmü'l-füsûl fî ahkâmî'l-usûl*, Bingazi: Dâru'l-kütübî'l-vatanî, 2005.
- Cengiz, Mehdi, "Dilde Kesinlik Konusunda Molla Gürânî'nin Birleştirici Yorumu ve Bunun Eleştirisi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* VIII/II (2021), 139-53.
- , *Dilde Kesinlik Sorunu Anlatabilmenin İmkânı*, İstanbul: Ketebe, 2021.
- , "Dini Dışlayıcılık Söylemi İnşa Eden Neo-Klasik Selefî Anlayışın Eleştirisi: Dilin Epistemik Değeri Hakkında Fahreddin Râzî'ye Yöneltilen Tenkitler Özelinde Bir Değerlendirme", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* VII/II (2021), 139-56.
- , "Şemseddin es-Semerkandî'de Bilginin Tanımı Problemi", *Tasavvur*, VIII/I (Haziran 2022), 161-83.
- , ve Şükran Fazhoğlu, "Fahreddin er-Râzî'nin 'Dilde Kesinlik' Sorununa Yaklaşımı: Tespit ve Tercih", *Kutağubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* XLII (2020), 37-62.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1983.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2009.
- el-Ezherî, Ebû'l-Velîd, *es-Simâru'l-yevânî alâ cem'i'l-cevâmi' li's-Sübki*, Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1427.

- Gökçe, Mehmet Cüneyt, “Şemseddin es-Semerkandî'nin Sem'iyât Konularına Bakışı”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* VIII/I (2021), 191-204.
- Güney, Adem, “Kemâlüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şîrvânî'nin (905/1500) Şerhu Âdâbî's-Semerkandî Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.
- el-Hüncî, Efdalüddin, *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*, Tahran: Müessesesi-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1389.
- İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1403.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin, *Der'ü te'ârûzi'l-akl ve'n-nakl (Muvâfakatu sahihi'l-menkül li-sarihi'l-ma'kül, Muvâfakatu sarihi'l-ma'kül li-sahihi'l-menkül)*, Riyad: Câmi'atü'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1399.
- , *Mecmû'u'l-fetâvâ*, Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1426.
- İbnü't-Tilimsânî, Abdullah b. Muhammed, *Şerhu Me'âlimi usûli'd-dîn*, Kahire: Dâru'l-Feth li'd-dirâse ve'n-neşr, 1431.
- el-İsfahânî, Muhammed b. Mahmûd, *el-Kâşif ani'l-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419.
- el-Karâfî, Şihâbüddin, *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416.
- Oklar, Yusuf, “Şemsüddin es-Semerkandî'nin İlahî Sifatlar Problemine Yaklaşımı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIV (2019): 175-212.
- , “Şemsüddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfûs Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi”, Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2016.
- Pehlivan, Necmettin ve Hadi Ensar, Ceylan, “Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseyinî et-Türkî'ye Ait İki Yeni Eser: Şerhu Menşe'i'n-Nazar ve Şerhu'n-Nikât”, *Nazariyat* VI/I (Nisan 2020), 115-207.
- er-Râzî, Fahreddin, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- , *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*, Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 1436.
- , *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe: el-Muhassal*, thk. ve trc. Eşref Altaş, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- , *el-Erba'in fî usûli'd-dîn*, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1406.
- , *el-Mesâ'ilü'l-hamsûn fî usûli'd-dîn*, Kahire: el-Mektebû's-sekâfi li'n-neşr, 1989.
- , *el-İşâre fî ilmi'l-kelem*, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türas, 2009.
- , *el-Mulahhas fî'l-mantık ve'l-hikme*, Amman: el-Asleyn li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1441/2021.
- , *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- Sav, Bahattin, “Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* XXIII/I (2003), 147-66.
- es-Semerkandî, Şemsüddin, *el-Ma'ârif fî şerhi's-Sahâ'if*, Amman: Câmi'atü'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 2012.
- , *es-Sahâ'ifü'l-ilâhiyye*, Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1405.
- , *el-Mu'tekad li itikâdi ehli'l-İslâm*, thk. İsmail Yürük ve İsmail Şık, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- , *Kıstâsu'l-efkâr Düşüncenin kıstası (eleştirmeli metin-çeviri)*, çev. Necmettin Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- , *Şerhu'l-Kıstâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıp Paşa 892.
- et-Tûsî, Nasirüddin, *Telhisu'l-Muhassal (Muhassalu efkârî'l-mütেকaddimin ile birlikte)*, thk. Taha Abdürrahîf Sa'd, Mısır: Mektebû'l-külliyâti'l-Ezheriyye, t.y.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Delil”, *TDVİA*, IX, 136-38.
- Yürük, İsmail, “Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseyinî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri: Allah ve İman Anlayışı”, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1987.
- ez-Zerkeşi, Bedreddin, *Bahru'l-muhit fî usûli'l-fikh*, Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1992.